

УДК 94(477.7)(=112.2)"18/19"

О. В. Замуруйцев

ПРИВАТНІ АГРАРНІ ГОСПОДАРСТВА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються питання пов'язані з становленням та розвитком великих приватних господарств у заможних німецьких колоністів Таврійської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Спираючись на архівні джерела, автор досліджує їх внутрішню структуру та найбільш характерні риси, а також намагається визначити загальну роль цих господарств у економічному розвитку даного регіону на той час. Актуальність обраної тематики пов'язана з значним впливом німецьких колоністів на загальні аграрні та культурні процеси всього півдня сучасної України, які відбувалися у пореформений період історії Російської імперії.

Ключові слова: приватне землеволодіння, товарне виробництво, наймана робоча сила, сільськогосподарська техніка, агротехніка, землеробство, скотарство, регіональний ринок, аматорська діяльність.

У другій половині ХІХ ст., внаслідок широкої внутрішньої колонізації, німецьке землеволодіння набуло широкого розповсюдження на всю територію Півдня сучасної України. Складовою частиною цього процесу було формування у німецьких колоністів великого приватного землеволодіння. Заможні колоністи починають відігравати помітну роль не тільки в економічному та культурному житті колоністського середовища, але і всього південного регіону країни. Саме це, на наш погляд, визначає актуальність даної теми, яка до цього часу майже не досліджувалась у якості самостійного питання. Опосередковано, воно розглядалось лише в окремих роботах дореволюційних авторів присвячених загальній соціально-економічній історії Таврійської губернії того часу [1-3].

Мета статті полягає в дослідженні особливості розвитку у німецьких колоністів великого приватного аграрного господарства та його впливу на економічне життя Таврійської губернії.

Розвиток приватного землеволодіння був взагалі однією з найхарактерніших рис німецького колоністського землеволодіння другої половини ХІХ - початку ХХ ст. [4, арк. 45-50].

Певну динаміку цього процесу можна простежити на прикладі Мелітопольського повіту, Таврійської губернії. Поява приватного землеволодіння пов'язувалась тут і з майновим розшаруванням у колоністському середовищі, й із загальним розвитком приватної власності на землю в пореформеній Росії. До середини ХІХ ст. приватне землеволодіння у німецьких колоністів не було поширеним і носило поодинокий характер. Наприклад, на території згаданого повіту, згідно з архівними документами, у цей період існувало лише два приватні спадкоємні володіння в Ейгенфельдській волості. Вони належали менонітам Івану Корнісу (2.009 десятин) та Марії Янцен (2.045 десятин) і датовані 1832 р. і 1842 р. відповідно. Ці дані можна порівняти з аналогічною інформацією за 1903 рік. На цей час приватне землеволодіння складалось тут із 28 окремих володінь загальною площею 28.387 десятин землі. Таким чином, за 50 років тільки приватне землеволодіння німецьких колоністів Мелітопольського повіту збільшилося з 4.054 десятин до 28.387 десятин (тобто щонайменше вдесятеро), а кількість землевласників зросла з 2 до 28 (у 14 разів) [5, арк. 27,35,45-47].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. цей процес почав розвиватися ще стрімкіше. На 1 вересня 1914 р. приватне німецьке землеволодіння Мелітопольського повіту Таврійської губернії (загальна площа 1.221.812 десятин) налічувала вже 166 приватних окремих володінь, загальною площею 81.574 десятини землі, тобто воно за цей час збільшилось ще у декілька разів [6, арк.62-63].

Часто їх розміри досягали тисячі і навіть десятків тисяч десятин землі. Серед найзначніших з них, можна, наприклад, виділити приватне володіння на території Дніпровського повіту Таврійської губернії німецької колоністки Софії Богданівни Фальц-Фейн, загальна площа якого, за даними 1914 року, становила 38.466 десятин землі [7, арк. 139].

Така ситуація була характерна й для інших південних регіонів. Так, наприклад, станом на 11 червня 1907 р. відповідно до списку найбільш заможних землевласників Катеринославського повіту Катеринославської губернії по виборах у губернські виборчі збори для внесення чинів у державну думу Росії зі 110 прізвищ виборців щонайменше 42 належали німцям (здебільшого менонітам). Серед них Бергман Герман Абрамович володів 6170 десятинами землі, Генріх Генріхов Карлович – 1771 десятиною землі, Петерс Франс Данилович – 1921 десятиною землі тощо [8, арк. 1].

У цей час, великі приватні господарства заможних колоністів поступово стають важливим чинником економічного розвитку всього півдня України, зокрема Таврійської губернії. Їх розвиток з мав чітко визначений товарний напрям. Основна частина таких земельних ділянок відводилась переважно під зернову культуру, а їх загальна площа набагато перевищували цей показник у звичайних колоністських господарствах. Типовим прикладом може слугувати приватне володіння "Ебенфельд" Юзкуйської волості Мелітопольського повіту, у якому, за даними 1912 року, при загальній площі 836 десятин землі, під рілля відводилось 723 десятини [9, арк.2].

Технічна забезпеченість цих господарств сільськогосподарськими машинами була досить таки високою – десятки одиниць різноманітного сільськогосподарського реманенту, брак якого не давав можливості

обробляти великі за розмірами земельні площі. Так, наприклад, технічна забезпеченість лише одного приватного господарства "Ташенак" (загальна площа 2.003 десятини землі) Ейгенфельдської волості Мелітопольського повіту, господарем якого був колоніст І.І.Корніс, становила: плугів – 8, букерів – 12, борін – 24, сіялок – 2, жаток – 8, парових молотилок – 6, віялок – 3, возів – 24 [10, арк.3-5].

Інше приватне володіння Якова Яковича Люца – "Ебенфельд" у с. Петрівка Юзкуйської волості (площа 1377 дес.) у цей же час мало: 16 плугів, 24 букери, 20 борін, 4 сіялки, 8 жаток, 10 парових молотилок, 30 возів тощо [11, арк.4-5].

Наявність такої значної кількості інвентарю та великих посівних площ потребували чималої кількості робочої сили, основу якої становили наймані працівники. Найчастіше вони набиралися не з місцевого населення, а з інших регіонів. Так, наприклад, у господарстві Ф.Е.Фальц-Фейна "Асканія-Нова" Таврійської губернії переважна більшість робітників була вихідцями з Полтавської губернії [12, арк. 58].

У колоністських господарствах використовувалася праця переважно так званих строкових і напівстрокових категорій робітників. Вони набиралися відповідно на річний або напіврічний термін (в останньому випадку на період з травня до жовтня або з жовтня до травня) і виконували основний обсяг сільськогосподарських робіт. Ще одну категорію становили так звані поденники, яких наймали в окремі місяці (як правило, червень-серпень), але їх загальна кількість була незначною [13, арк. 8].

Розмір їхньої заробітної платні був неоднаковим як за роками, так і залежно від окремих господарств. Найбільшу зарплатню отримували строкові робітники: у середньому близько 120 карбованців на рік у чоловіків і 70-80 карбованців у жінок. Так, згідно з архівними документами, у господарстві "Асканія-Нова" цей показник упродовж 1904 - 1913 років становив 125-130 карбованців у чоловіків і 65-70 карбованців у жінок. Праця підлітків чоловічої та жіночої статі оплачувалась у 67-70 карбованців і 40 карбованців на рік відповідно. За цими ж даними, середня платня напівстрокових робітників у цей же час дорівнювала 50-65 карбованцям у чоловіків і 35-40 карбованцям у жінок. Крім того, в окремих випадках їм надавалася додаткова винагорода за працю в розмірі 1-5 карбованців. Оплата праці поденників коливалася залежно від місяця року й у середньому становила від 40 копійок до 1 карбованця у чоловіків і 35-50 копійок у жінок на день. Частину з цієї суми вираховували за їжу, надану робітникові господарями. Вона становила не менш 25-30 % від загальної суми у поденників і близько 8-10 % у строкових робітників [14, арк. 30-32].

За деякими архівними даними, оплата найманої праці в окремих колоніях була помітно вищою, ніж у великих приватних господарствах. Так, у колонії Вальдорф Пришибської волості цей показник для строкових робітників становив 160-180 карбованців у чоловіків і 100 карбованців у жінок на рік. Напівстрокові робітники-чоловіки одержували 65-100 карбованців, а жінки 45-60 карбованців відповідно [15, арк.10].

Подібні дані свідчать про більшу собівартість робочої сили у колоністських поселеннях і меншу їхню рентабельність, порівняно з великими господарствами.

Широке застосування вдосконалених сільськогосподарських машин і певних агротехнічних прийомів давало змогу німецьким колоністам збирати відносно високі врожаї. Використання сільськогосподарських машин і найманої робочої сили значно знижували загальну собівартість вирощуваних зернових культур і мало безпосередній вплив на формування їхньої ціни. За архівними даними, цей показник у великих господарствах був помітно нижче і коливався у межах 10-50%, порівняно зі звичайними колоністськими господарствами [16, арк. 6; 17, арк. 9].

Більшість великих приватних колоністських господарств реалізовувала свою продукцію самостійно на місцевих ринках або продавала її спеціалізованим заготівельними компаніями для подальшого перепродажу [18, арк. 7].

Крім збуту сільськогосподарської продукції, приватні господарства мали й інші статті прибутку, зокрема надання частини землі в оренду іншим колоністам або місцевому населенню, що давало чималий прибуток. Так, наприклад, частину земель (618 десятин) володіння Я.Я.Люца "Ебенфельд" орендували селяни сусіднього села Петрівка по 13 карбованців за 1 десятину [19, арк. 2-3].

Ще однією важливою галуззю їх розвитку на той час було скотарство, зокрема розведення тонкорунних овець. Формування цієї галузі скотарства на Півдні України пов'язане з початком XIX сторіччя, коли перші екземпляри цієї породи були завезені сюди з Іспанії та Німеччини. Незабаром тонкорунне вівчарство поширилося по всім регіоні. Німецькі колоністські господарства не стали винятком. Дослідники того часу відмічали, що розведення тонкорунних овець було в німецьких колоніях звичайною справою, від якої вони отримували значний прибуток [20, с. 35].

Ситуація почала змінюватися з середини 60- років XIX сторіччя, коли у зв'язку зі збільшенням ціни на хліб і падінням її на вовну, скотарство загалом і тонкорунне вівчарство зокрема, почало поступатися землеробству. Наприклад, у Таврійській губернії зростання чисельності поголів'я тонкорунних овець тривало приблизно до середини 60-х років XIX ст. Свого максимуму воно досягло в 1866 році – 2.360.000 голів. Згодом їх кількість почала швидко скорочуватися. В 1880 році кількість поголів'я скоротилась до 1.382.000 (тобто майже вдвічі) [21, с. 45-47].

Німецькі колоністи досить швидко відреагували на нові зміни. Вже на початку 80-х років ця галузь скотарства була зведена до мінімуму. Але вона не зникла зовсім. Її подальший розвиток став прерогативою багатьох великих приватних господарств, частина яких була власністю німців. Одним із найвідоміших з них був маєток "Асканія-Нова", який належав родині Фальц-Фейнів. Його історія розпочалася ще в першій половині XIX ст., коли у 1828 році з дозволу російського уряду німецьким герцогом Ангальт-Кетенським у Дніпровському повіті була придбана земля, загальною площею 48.975 десятин, на умовах створення ним зразкового господарства для розведення тонкорунних овець, зі сплатою земельного податку 25 копійок з десятини. Якщо ці умови виконувалися, землі ставали власністю герцога. У 1856 році цей маєток придбав

німецький колоніст Є.І.Фальц-Фейн за 525.000 карбованців. У кращі роки його спадкоємці утримували до 200.000 тонкорунних овець, і навіть наприкінці XIX ст. ця галузь скотарства на цих територіях скоротилася незначною мірою [22, арк. 3-5].

Тонкорунне вівчарство – пріоритетна галузь і інших тогочасних великих приватних господарств, які мали значно кращі можливості для розвитку скотарства та збереження його прибутковості. Навіть їх внутрішня структура суттєво відрізнялась від звичайних колоністських господарств. Найчастіше переважна більшість землі у них відводилась під вигони, що уможливлювало утримання значного поголів'я худоби (насамперед тонкорунних овець), а орні землі становили лише незначний відсоток від їх загальної площі. Гурти овець об'єднувалися в окремі великі отари, які налічували до 2.000 голів, за якими наглядали так звані старший чабан – “атагас”, 2-3 підпаскаї, кухарі та 3-6 сторожових псів. “Очолювали” такі отари “атаманами”, які обиралися зі старих досвідчених чабанів і контролювали дії “атагасів”. Загальне ж “керівництво” цим процесом покладалося на так званих “шафмейстерів”, які обиралися, як правило, з іноземців і були фахівцями своєї справи. За архівними даними, на середину 80-х рр. XIX ст. розмір їхньої платні у господарстві “Асканія-Нова”, наприклад, становив такі суми: “шафмейстера” – 800 карбованців, “отамана” – 400 карбованців, “атагаса” – 275 карбованців, чабана – 175 карбованців, кухаря – 90 карбованців на рік. До цієї ж суми входила також оплата за квартиру, опалення взимку, освітлення та харчі. Серед інших великих приватних господарств, які спеціалізувались на цій галузі скотарства, можна назвати такі (дані середини 80-х років XIX ст.): маєток “Акмонай” (власник Філібер О.Л.) Мелітопольський повіт, площа – 12.419 десятин землі, 3.054 голів овець; маєток “Ебенфельд” (власник Г.І. Люц) Мелітопольський повіт, площа – 2.000 десятин землі, 1.800 голів овець; маєток “Ташенак” (власник Корніс І.І.), площа – 5.730 десятин землі, 8.000 голів овець; маєток “Шейтинг” (власник Мартенс І.В.), площа – 2.287 десятин землі, 2.800 голів овець [23, с. 46-48].

Але поступово чисельність поголів'я овець у багатьох районах поступово скорочувалася. Так, наприклад, до 1912 року в маєтку “Ебенфельд” Юзкуйської волості Мелітопольського повіту ця галузь скотарства зникла зовсім [24, арк. 7].

В іншому, означеному вище маєтку “Ташенак” Енгенфельдської волості Мелітопольського повіту до того ж таки 1912 р. поголів'я овець зменшилось з 8.000 тис. до 385 голів [25, арк. 7-9]. Така ж ситуація була характерна для багатьох інших районів півдня України [26, с. 13-15, 18, 29, 45, 71].

Розглядаючи питання економічного та культурного впливу німців на розвиток південного регіону сучасної України, неможливо обійти увагою і їх внесок у розвиток вітчизняної науки. Яскравим прикладом цього може бути діяльність Фрідріха Фальц-Фейна, засновника господарства “Асканія-Нова. Завдяки йому в 1874 році в господарстві було відкрито невеликий вольєр для диких птахів, що започаткувало створення загальновідомого зоопарку. З 1887 року сюди регулярно привозили різних тварин з усього світу, на утримання яких господарі маєтку витрачали значні кошти. Водночас розширювалася територія зоопарку, створювалися штучні ставки та озера. У 1887 році на території Асканії-Нова заклали великий ботанічний сад і дендропарк, який налічував 220 видів дерев і чагарників. Наприкінці XIX ст. відкрився невеликий зоологічний музей, де було зібрано 250 опудал тварин і птахів, а також колекція археологічних старожитностей. У зоопарку велись наукові спостереження, проводились кільцювання перелітних птахів. У різні часи тут працювали відомі вітчизняні вчені, які приїжджали до Асканії-Нова на запрошення господарів маєтку. Серед них, відомий український садівник І.В.Падалко, ботанік Й.К.Пачинський, зоотехнік І.І.Іванов та інші. Наприклад, І.І.Іванов очолив створену тут у 1910 році зоотехнічну станцію, на якій велись дослідження зі штучного запліднення тварин. Значний успіх мала участь у показі екземплярів різних тварин і птахів на Загальноросійській акліматизаційній виставці у Москві в 1908 р. та Одеській сільськогосподарській та промисловій виставці 1910 р. [27, с. 641].

Таким чином, як ми бачимо, у другій половині XIX ст., внаслідок посилення майнового розшарування, у німецьких колоністів формується велике приватне землеволодіння. Господарства заможних колоністів з самого початку були орієнтовані на товарне виробництво сільськогосподарської продукції, переважно зернових культур. Для частини з них, важливе значення мало також розвиток тонкорунного вівчарства. Наявність значних земельних ресурсів, широке застосування різноманітних сільськогосподарських машин, найманої робочої сили і передової агротехніки надавало їм можливість досить успішно конкурувати на протязі всього пореформеного часу на загальному регіональному ринку. Значна частина виробленої ними сільськогосподарської продукції йшла на експорт. Все це перетворювало колоністські господарства у досить впливову економічну силу всього регіону.

Окрім економічної сфери, слід також відзначити аматорську діяльність окремих представників заможних німецьких колоністів Таврійської губернії, яка мала важливе значення і об'єктивно сприяла розвитку вітчизняної науки.

Джерела та література

1. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / [сост. К. Вернер и С. Харизоменов]. – Ч. 1. – Отд. 1. – М., 1887. – 128+131+51 с.
2. Памятная книжка Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацкого. – Вып. 1. – Симферополь, 1867. – 519 с.
3. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
4. ДААРК (Державний архів автономної республіки Крим). – Ф. 26. – Оп 1. – Спр. 4609. – 61 арк.
5. ДААРК. – Ф. 41. – Оп 1. – Спр. 12039. – 166 арк.
6. ДААРК. – Ф. 41. – Оп 1. – Спр. 16120. – 90 арк.
7. ДААРК. – Ф. 27. – Оп 5. – Спр. 1. – 277 арк.
8. ДАДО (Державний архів Дніпропетровської області). – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 3. – 262 арк.

9. ДАЗО (Державний архів Запорізької області). – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 399. – 8 арк.
10. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 393. – 9 арк.
11. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 391. – 12 арк.
12. ДАХО (Державний архів Херсонської області). – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – 154 арк.
13. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 392. – 8 арк.
14. ДАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – 154 арк.
15. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 340. – 15 арк.
16. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 393. – 9 арк.
17. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 388. – 12 арк.
18. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 394. – 9 арк.
19. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 391. – 12 арк.
20. Памятная книжка Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом / под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацкого. – Вып. 1. – Симферополь, 1867. – 519 с.
21. Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1893 год. – Симферополь: Издательство Таврического губернского статистического комитета, 1893. – 250 с.
22. ДАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – 154 арк.
23. Памятная книга Таврической губернии. Составитель К.А. Вернер. – Симферополь: Издательство Губернского Земства, 1889. – 76+107+124+69+73+68+73 с.
24. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 399. – 8 арк.
25. ДАЗО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Спр. 393. – 9 арк.
26. Статистический справочник Таврической губернии. Составитель Ф.И. Андриевский. – Симферополь, 1915. – 167 с.
27. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / [Голова редколегії Касьяненко О.Е.]. – Київ: Інститут історії АН УРСР., 1972. – 689 с.

Замуруйцев А. В. Частные аграрные хозяйства немецких колонистов на территории Таврической губернии во второй половине XIX – в начале XX в.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с становлением и развитием крупных частных хозяйств богатых немецких колонистов Таврической губернии во второй половине XIX – в начале XX века. Опираясь на архивные источники, автор изучает их внутреннюю структуру и наиболее характерные черты, а также пытается определить их общую роль в экономической сфере развития данного региона на то время. Актуальность избранной тематики связана с значительным влиянием немецких колонистов в общие аграрные и культурные процессы всего юга современной Украины, которые происходили в послереформенный период истории Российской империи.

Ключевые слова: частное землевладение, товарное производство, наемная рабочая сила, сельскохозяйственная техника, агротехника, земледелие, скотоводство, региональный рынок, аматорская деятельность.

Zamuruitsev A. V. Private agricultures of the German colonists in the Tavria province in the late nineteenth – early twentieth century

The question which related to the formation and development of large private farms in wealthy German colonists Tauria province in the late nineteenth - early twentieth century are discussed in this article. Based on archives sources, the author explores their internal structure and the most features, and trying to determine the general role of this households in the economic development of this region at that time. Actuality of the chosen topic is related to a significant influence of German colonists in general agricultural and cultural processes of all south of present-day Ukraine, which took place in the post-reform period in the history of the Russian Empire.

Keywords: private ownership of land, commodity production, hired labor, farming, agricultural thechnology, agriculture, cattle-breeding, regional market, amateur activity.

УДК 371.13(477.63)"18"

Г. Г. Яковенко

ДОМАШНІ УЧИТЕЛЬКИ м. ОЛЕКСАНДРІВСЬКА

Стаття висвітлює стан домашньої освіти у м. Олександрівську Катеринославської губернії та в Олександрівському повіті. Жіноча освіта у цьому регіоні поширювалася дуже повільно. Єдиний середній навчальний заклад, який готував домашніх учительок, з'явився у місті лише на початку XX ст. До його відкриття початкова педагогічна підготовка місцевих учительок відбувалася у різних середніх жіночих навчальних закладах.

Ключові слова: домашня освіта, домашні учительки, м. Олександрівськ, середні жіночі навчальні заклади.

У м. Олександрівську та однойменному повіті жіноча освіта поширювалася дуже повільно. Єдиний середній жіночий навчальний заклад, який готував домашніх учителів, з'явився у місті лише на початку XX ст. У повіті працювало дуже мало жінок-учителів.

Тема домашньої освіти в м. Олександрівську не висвітлена в історичній літературі. Окремі відомості про домашніх учителів зустрічаються у загальних виданнях, присвячених історії Запоріжжя наприкінці XIX ст. Дослідник і громадський діяч Я.П. Новицький подав загальну характеристику народної освіти [1].

У радянський період відомий історик освіти Запоріжжя І.В. Пуха [2; 3] дослідив діяльність різних типів шкіл, чим створив передумови для вивчення домашньої освіти цього регіону.